

ARMOEDE IN BELGIË SINDS 1800: EEN AGENCY- PERSPECTIEF

© Leuven, KADOC

Marjolein Wilke en Karel Van Nieuwenhuyse (KU Leuven)

In samenwerking met Luc Vints en Roeland Hermans (KADOC)

Inhoudstafel

Inleiding	3
Lesverloop	7
Extra beeldmateriaal: Archief voor Onderwijs	28
Bijlage: bronnen bij inleidende lessen	29
Referentielijst	43

Inleiding

Deze lessen werden oorspronkelijk ontworpen in het kader van de tentoonstelling *Tegenwind. Armoede in België sinds 1800*. Deze tentoonstelling werd in 2017 ontwikkeld door KADOC, het Documentatie- en Onderzoekscentrum voor Religie, Cultuur en Samenleving van de KU Leuven, met steun van de Provincie Oost-Vlaanderen, Welzijnszorg en Cera. De tentoonstelling vertelde de geschiedenis van armoede in België sinds het begin van de negentiende eeuw. Aan de hand van grote thema's zoals inkomen, wonen en gezondheid ontdekte de bezoeker hoe armoede binnendringt in alle domeinen van het leven, en welke strategieën werden en worden ontplooid om armoede te bevechten, niet alleen 'van hogerhand' maar ook door mensen in armoede zelf. Verleden en heden werden daarbij met elkaar vervlochten. De tentoonstelling was het resultaat van een intense samenwerking met mensen die in armoede leven.

De tentoonstelling is niet meer te bezichtigen. De [introdunctievideo](#) en de [interviews met ervaringsdeskundigen](#) in armoede zijn wel nog steeds online beschikbaar, en de moeite van het bekijken meer dan waard, in vele opzichten.

Aansluiting bij de eindtermen geschiedenis

Deze lessen kunnen zowel ingezet worden in het vijfde jaar als in het zesde. Voor geschiedenis in het **vijfde jaar** kan het thema aansluiting vinden bij lessen over de Industriële Revolutie en de sociale kwestie in de negentiende eeuw, en over de crisis van de jaren 1930. In het **zesde jaar** van het secundair onderwijs kan aansluiting gevonden worden bij het onderwerp van de ontwikkeling van de welvaartstaat of het thema migratie. Deze lessen kunnen ook als diachrone casestudy gebruikt worden, zowel in het vijfde als in het zesde jaar.

De volgende **eindtermen** komen in deze lessen aan bod: 8.2, 8.4, 8.5, 8.6, 8.7.

Lesduur: dit lespakket neemt 2 à 3 uren in beslag.

Doelstelling

Deze lessen hebben tot doel het **historisch denken** van leerlingen te bevorderen. Hiertoe worden twee doelstellingen onderscheiden die onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn:

- Enerzijds willen deze lessen leerlingen voorzien van essentiële kennis en inzichten over de evolutie van armoede in de negentiende en twintigste eeuw. Leerlingen verwerven met andere woorden **kennis en inzicht in het verleden**.
- Anderzijds wordt in deze lessen ook het **inzicht in de historische praktijk** beoogd. Hiermee wordt het inzicht bedoeld in *de manier waarop* kennis over het verleden tot stand komt, m.i.v. bronnenanalyse en typische historische denk- en redeneerwijzen. Specifiek wordt aandacht besteed aan:

- Het statuut van historische bronnen in de totstandkoming van historische beeldvorming (meer bepaald beschikbaarheid en bruikbaarheid van bronnen), via redeneren *over* bronnen

Bruikbaarheid van bronnen

Reflectie stimuleren over de bruikbaarheid van bronnen (~ het statuut van historische bronnen in de totstandkoming van historische representaties):

- Bruikbaarheid en betrouwbaarheid zijn geen synoniemen. Elke bron is auteurs- en contextgebonden, en dus subjectief; puur objectieve en neutrale bronnen bestaan dus niet. Bronnen kunnen betrouwbaar zijn of niet, maar dat betekent niet dat onbetrouwbare bronnen niet bruikbaar kunnen zijn. De bruikbaarheid van een bron moet worden beschouwd in het licht van de specifieke vraag die je eraan stelt. De memoires van een toppoliticus kunnen bv. weinig betrouwbaar zijn om na te gaan hoe een politieke onderhandeling inhoudelijk precies is gevoerd, maar kan wel erg bruikbaar zijn in het licht van een historische vraag naar de vorm van politieke onderhandelingen bedrijven op dat ogenblik in de tijd.
- Het inzicht dat de beschikbaarheid van bronnen mee de historische representatie bepaalt: individuen en groepen die geen bronnen nalieten krijgen meestal geen of nauwelijks plaats in het historische verhaal.

- Typische historische argumentatie- en redeneerwijzen, die worden geëxpliciteerd:
 - oorzaak-gevolg schema's met aandacht voor intentionele en niet-intentionele gedragingen, en voor wisselwerking;
 - continuïteit en verandering doorheen de tijd;

Continuïteit en discontinuïteit

Reflectie stimuleren over continuïteit/discontinuïteit tussen verleden en heden: historici bestuderen evoluties en veranderingsprocessen in het verleden; inzicht in continuïteit en discontinuïteit is dan ook van cruciaal belang. Aandacht wordt besteed aan continuïteit en discontinuïteit inzake gezichten van armoede, inzake strategieën om armoede te bestrijden, inzake de actoren actief in armoedebestrijding etc.

- contextualisering van historische fenomenen;
- historische empathie met inachtneming van de historische context en de toenmalige waarden en normen;
- het bestuderen van fenomenen vanuit verschillende perspectieven (multiperspectiviteit);
- de rol van menselijke agency en structuren in historische processen.

Agency

Het concept van agency is een manier van denken over oorzaak-gevolg en continuïteit-verandering in het verleden: wie of wat heeft het vermogen om actief te handelen en beslissingen te nemen, om verandering teweeg te brengen, een doel te bereiken? Agency is nauw verbonden met machtsrelaties. Wie kan historische verandering teweegbrengen, en in welke mate zijn inspanningen van individuen en/of groepen beperkt door sociale, politieke en economische structuren waarin ze zich bewegen? Er stellen zich inzake agency dus twee grote vragen:

- Hoe verhouden agency en structuur/systeem zich tegenover elkaar?
- Wie heeft agency, of beter: aan wie wordt agency toegeschreven in het verleden?

De vraag naar agency is een cruciale vraag in het verklaren van historische gebeurtenissen en fenomenen. Uiteraard is dit een erg *abstract* concept, dat concretisering behoeft.

Denken we bv. aan een totalitaire staat zoals de USSR onder Stalin. Wie kon daar actief handelen en beslissingen nemen? Was dat überhaupt mogelijk of creëerde de totalitaire structuur een soort van paralyse, die mensen in een bepaald stramien dwong en elke vorm van menselijke agency uitschakelde? In geval menselijke agency mogelijk was: wie kon dan actief beslissingen nemen? Was dat enkel Stalin? Of ook een kliek van getrouwen rond hem? En wat met de gewone Sovjetburger? Was die een puur willoos, passief wezen, of kon die, weliswaar binnen de beperkingen van de context van de totalitaire staat, toch ook een zeker initiatief ontplooiën en actief handelen?

Soortgelijke vragen kunnen we stellen inzake armoede en armoedebestrijding in historisch en actueel perspectief. Waren de politieke en economische structuren (liberale burgerij aan de macht en economisch liberalisme) van die aard dat ze het menselijk handelen in armoedebestrijding onmogelijk maakten? Of kon er binnen de beperkingen van de context actie worden ondernomen? En wie was in die mogelijkheid? Enkel (individuen of groepen binnen) de leidende klasse van de burgerij? Of ook (individuen of groepen binnen) de arbeidersklasse? En wat met de mensen in armoede zelf? Waren die passieve radertjes of konden ook zij initiatief ontplooiën?

Deze vragen gerelateerd aan reflectie over agency zijn op twee vlakken erg belangrijk:

- Op **historiografisch vlak** dragen ze bij tot een beter begrip van (causaliteit en veranderingsprocessen in) het verleden.
- Op **burgerschapsvormend** vlak stimuleren ze reflectie onder jongeren over hun positie in de samenleving, en over hun beperkingen maar evenzeer mogelijkheden om actief te handelen in de samenleving.

Eindtermen, leerplannen en leerboeken geschiedenis in het Vlaamse onderwijs hanteren een erg sociaal-wetenschappelijke en abstracte benadering van het verleden. Dit resulteert erin dat agency vooral toegeschreven wordt aan abstracte, niet-menselijke structuren (economische of religieuze systemen bv.), of, indien wel aan menselijke actoren, aan grote entiteiten (zoals staten etc.) en aan grote mannen (individuen). Dit blijkt uit onderzoek naar bv. representaties van de Koude Oorlog, het Belgisch-Congolese koloniale verleden, en het modern imperialisme. De gewone mens (individueel en in groepen) wordt heel vaak over het hoofd gezien.

In deze lessen staat het onderkennen van (hiaten in) en reflectie over agency centraal. Hoe verhouden structuren zich tegenover menselijke agency? En wie heeft agency: entiteiten, grote individuen, of ook gewone mensen? In het pakket staan expliciet ook de agency van de gewone mens, en de mens in armoede mee centraal. In die zin sluit het wat aan bij de zgn. *subaltern studies*, die vergeten individuen en groepen (in een koloniaal perspectief) – zowel omdat ze een zwakke positie innamen als omdat ze weinig bronnen nalieten – een stem willen geven.

Beginsituatie en verwachtingen

Kennis en inzicht in het verleden

Armoede en de armoedeproblematiek op zich komen weinig aan bod in het geschiedenisonderwijs. Dat betekent dat de kennis erover van leerlingen hoogstwaarschijnlijk erg beperkt is. In deze les wordt een evolutie geschetst specifiek van armoede in België en West-Europa tussen 1800 en heden. Hoewel er steeds zal worden teruggekoppeld naar de bredere maatschappelijke context waarin het fenomeen armoede zich afspeelt, wordt deze niet uitgebreid behandeld. Het is daarom noodzakelijk dat leerlingen al algemene kennis hebben van belangrijke ontwikkelingen in de negentiende-eeuwse samenleving. Specifiek wordt van leerlingen verwacht dat zij enige kennis hebben van de volgende onderwerpen:

- de Industriële Revoluties;
- het economisch liberalisme;
- de sociale kwestie.

Inzicht in de historische praktijk

- Kennis van en inzicht in het gegeven 'agency' is onder leerlingen waarschijnlijk erg beperkt. Zoals al aangehaald onder de doelstellingen zit het Vlaamse geschiedenisonderwijs ingebed in een erg sociaal-wetenschappelijke en structurele benadering van het verleden. Agency wordt vooral toegekend aan structuren en grote entiteiten, en in tweede instantie aan grote mannen; aandacht voor agency voor de gewone mens is veelal onbestaande. Bovendien wordt reflectie over wie of wat agency heeft en verandering kan instigeren niet aangemoedigd. Het gegeven agency moet dan ook geëxpliciteerd worden.
- Bruikbaarheid en objectiviteit van bronnen worden vaak – verkeerdelijk – als synoniemen beschouwd door leerlingen. Een bron is maar bruikbaar als ze objectief is. Opnieuw wordt geëxpliciteerd dat ook subjectieve bronnen bruikbaar zijn, en dat ons beeld van het verleden mee bepaald wordt door de beschikbaarheid van bronnen (wie schrijft, die blijft...).

Hieronder wordt het lesverloop geschetst. De kaderteksten geven steeds richtvragen mee die gebruikt kunnen worden. Bij deze lessen kan gebruik gemaakt worden van de bronnen in bijlage.

Lesverloop

Armoede is een gevoelig thema

Armoede is geen gemakkelijk thema om te bespreken in de klas. Houd er tijdens de lessen rekening mee dat het thema zeer gevoelig kan liggen bij leerlingen die zelf, zichtbaar of onzichtbaar, in armoede leven. Spreek best aan het begin van de lessen enkele basisregels af in de klas, inzake elementaire beleefdheid en respect, in het spreken over armoede:

- vermijd beledigend taalgebruik;
- formuleer je mening op een beleefde manier;
- spreek in ik-boodschappen wanneer je je mening geeft (dus niet 'De mensen zeggen dat...').

Sta ook stil bij het taalgebruik. Hoewel leerlingen misschien spontaan zullen spreken van 'armen', wordt er in deze lessen bewust gekozen om te spreken van '*mensen in armoede*'. Woordkeuze is immers niet neutraal. Wanneer je spreekt over een 'arme' maak je van de armoede waarin die persoon zich bevindt zijn voornaamste identificerende kenmerk. Spreek je daarentegen over een persoon 'in armoede' erken je dat de armoede slechts een situatie is waarin de persoon zich (tijdelijk) bevindt.

Lesopener

In deze lesopener wordt allereerst gepeild naar het beeld dat leerlingen hebben van armoede. Opvattingen en vooroordelen die mogelijk leven onder leerlingen worden hier blootgelegd. Vervolgens worden deze beelden geconfronteerd met de visie van mensen in armoede op armoede en de definitie die de Belgische overheid hanteert van armoede.

a. De visie van de leerlingen

Peil om te beginnen naar het beeld dat leerlingen hebben van armoede in België en West-Europa.

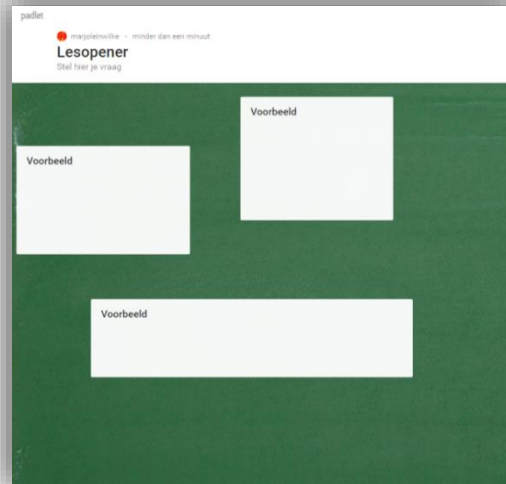
Richtvragen

- Wat is armoede volgens jullie? Wanneer leeft iemand in armoede?
 - o Kan je in armoede leven als je werk hebt?
 - o Kan je in armoede leven als je een smartphone hebt?
- Welke groepen mensen zijn vooral arm?
 - o Hebben sommige mensen meer kans om arm te worden? Wie dan? En Waarom?
 - o Kan je in armoede leven als je werk hebt?
- Hoe ziet armoede eruit?
 - o Kan je aan iemands uiterlijk zien of die in armoede leeft?

Via deze vragen kom je tot een profiel van armoede zoals dat door leerlingen wordt gezien. Je kan dit profiel visueel voorstellen op het bord.

ICT-tip: padlet

Voor deze lesopener kan gebruik gemaakt worden van padlet (<https://nl.padlet.com/>). Padlet is een online tool waarmee interactieve brainstromsessies gehouden kunnen worden. Leerlingen kunnen via een tablet of een smartphone deelnemen aan de brainstorm. De resultaten worden verzameld en kunnen onmiddellijk weergegeven worden op het bord. Het voordeel van het gebruik van deze tool voor de lesopener is dat (1) leerlingen anoniem kunnen antwoorden en (2) alle antwoorden meteen verzameld worden en visueel worden weergegeven op het bord. Er ontstaat zo als het ware meteen een 'profiel' van mensen in armoede zoals dat door de leerlingen wordt gepercipieerd. Dit beeld kan dan in een volgende stap geconfronteerd worden met andere visies op armoede.

b. De visie van mensen in armoede

Confronteer vervolgens het profiel van armoede dat door leerlingen werd opgesteld met de visie van mensen in armoede zelf. Gebruik hiervoor de [introfilm 'Armoede is...'](#) of [document 1](#). Sta stil bij de verschillen en gelijkenissen tussen deze visie en die van leerlingen.

Richtvragen:

- Welke aspecten van armoede halen mensen in armoede zelf aan? Welke aspecten van het leven worden zoal door armoede beïnvloed?
 - o *Uit de getuigenissen blijkt dat armoede veel meer inhoudt dan een gebrek aan geld: het raakt aan de huisvesting, de mobiliteit, de voeding en de gezondheid. Naast deze materiële gevolgen, komen ook heel wat sociale en emotionele aspecten aan bod: een moeilijk gezinsleven, vrienden verliezen, zich sociaal geïsoleerd voelen (emotioneel, maar ook fysiek, bijvoorbeeld omdat ze geen toegang hebben tot een auto of openbaar vervoer), maar ook het gevoel hebben dat ze zich moeten verantwoorden naar anderen toe, hun trots opzijzetten en anderen beslissingen voor hen laten nemen.*
- Waar bevinden zich de gelijkenissen en verschillen met het profiel dat door leerlingen werd opgesteld? Welke aspecten komen overeen? Aan welke aspecten hadden leerlingen nog niet gedacht? Moeten leerlingen hun oorspronkelijk beeld bijstellen? Hoe dan precies?

c. De visie van de overheid

Bespreek tenslotte de visie van de overheid op armoede: welke definitie hanteert zij om te bepalen wanneer iemand in armoede leeft? Sta eerst stil bij het belang en de implicaties van deze definitie en vergelijk ze vervolgens met het beeld dat leerlingen zelf schetsten en de visie van mensen in armoede.

Op Europees niveau worden drie indicatoren gebruikt om armoede te meten¹

1. Armoederisico op basis van inkomen: hiervoor wordt de armoededrempel van '60% van het mediaan beschikbaar inkomen' gebruikt.
2. Ernstige materiële deprivatie: niet in staat zijn om de woning te verwarmen, huur of courante rekeningen te betalen, om de twee dagen een proteïnerijke maaltijd te eten, etc. De overheid lijst negen elementen op. Er is sprake van ernstige materiële deprivatie wanneer mensen minstens vier van de negen elementen ontbreken.
3. Huishoudens met lage werkintensiteit: huishoudens waarin gemiddeld minder dan een vijfde van de tijd gewerkt wordt.

Richtvragen:

- Waarom staan we stil bij de visie van de overheid? Waarom is het belangrijk om te kijken welke definitie de overheid hanteert?
 - o *De definitie die de overheid hanteert is belangrijk omdat deze bepaalt wie 'officieel' in armoede leeft. Alleen wie officieel erkend wordt, krijgt toegang tot allerlei diensten en faciliteiten.*
- Welke soort criteria gebruikt de overheid om armoede te definiëren?
 - o *De overheid hanteert voornamelijk 'objectieve', meetbare criteria zoals inkomen en arbeid. Toch houdt ook deze definitie rekening met het feit dat armoede verschillende dimensies inhoudt: het gaat niet alleen om inkomen (geld), maar ook om arbeid, huisvesting, voeding, etc.*
- Vergelijk deze visie met die van mensen in armoede: met welke aspecten houdt deze definitie geen rekening? Hoe komt dat, denk je?
 - o *Vooraf de meer subjectieve elementen, zoals sociale uitsluiting of emotionele gevolgen van leven in armoede komen hier minder aan bod. Zij zijn dan ook moeilijker om te meten.*

¹ De indicatoren zoals die door de overheid worden gebruikt zijn in een zeer abstracte taal geschreven. Het is aangeraden om met je leerlingen stil te staan bij de precieze betekenis van deze indicatoren (Wat is de mediaan? Wat verstaan we onder materiële deprivatie? Etc.).

Sta even stil bij de eerste indicator. Op Europees niveau wordt een armoedegrens gehanteerd van '60 % van het mediaan beschikbaar inkomen'. Armoede wordt dus gezien als een relatief gegeven. Of iemand al dan niet in armoede leeft hangt af van wat er in die specifieke samenleving en context als norm wordt beschouwd. Armoede wordt bijgevolg bepaald in verhouding tot de leefomgeving.

Richtvragen:

- De armoedegrens wordt bepaald op 60% van het mediaan beschikbaar inkomen. Wat houdt dit precies in?
 - o *Sta indien nodig even stil bij de betekenis van de mediaan.*
 - o *De armoedegrens wordt bepaald door wat andere mensen in datzelfde land verdienen.*
- Is de armoedegrens dan voor alle Europese landen hetzelfde?
 - o *Ja en nee: voor elk Europees land wordt dezelfde indicator gebruikt, namelijk 60% van het mediaan inkomen. Hoeveel dit precies is, varieert echter van land tot land. Iemand die een inkomen heeft van 1000 euro kan dus als arm beschouwd worden in één Europees land, maar niet in een ander.*
- Is het logisch dat je met hetzelfde inkomen arm kan zijn in één Europees land, maar niet in een ander?
 - o *Leerlingen zullen misschien zelf voorbeelden aanhalen van landen waar alles 'goedkoper' is. Het is dus logisch dat je in deze landen minder inkomen nodig hebt → er wordt dus een armoedegrens gebruikt die rekening houdt met de context waarin iemand leeft.*

Kom tot een eerste conclusie: armoede in België en West-Europa is **relatief**.² Absolute armoede komt vandaag de dag veel minder voor in West-Europa, maar is dat altijd zo geweest?

Zo kom je tot het opzet van deze les: in deze les kijken we hoe armoede in België en West-Europa evolueerde vanaf 1800. We bekijken hierbij de verschillende manieren waarop armoede zich manifesteerde, de gevolgen van armoede en de beschikbare strategieën voor armoedebestrijding. Er wordt steeds teruggekoppeld naar de bredere maatschappelijke context.

² Indien nodig kan je kort het verschil met absolute armoede uitleggen. De term 'absolute armoede' wordt gebruikt om een situatie aan te duiden waarin mensen op de rand leven van het bestaansminimum: ze hebben maar nét voldoende voedsel, kleding en geld om in leven te blijven. Absolute armoede komt in West-Europa nog weinig voor.

Lessequens 1: armoede in België aan het begin van de negentiende eeuw

In deze eerste lesfase wordt armoede in het negentiende-eeuwse België besproken. Er wordt stilgestaan bij de gevolgen van armoede, de strategieën voor armoedebestrijding en de visie op armoede.

a. Leven in armoede in de negentiende-eeuwse samenleving

Begin met een korte situatieschets van armoede in de negentiende-eeuwse samenleving.

Belangrijke aspecten zijn:

- Armoede is wijdverspreid en komt zowel voor op het platteland als in de stad.
- Mensen in armoede vormden geen aparte sociale categorie, maar maakten integraal deel uit van de arbeiders- en landbouwersbevolking, zonder er echter volledig mee samen te vallen. Veel arbeidersgezinnen hadden een precair bestaan, waardoor ze vaak op de rand van armoede leefden en bij tegenslag zeer snel in armoede konden vervallen.
- Armoede was een structureel verschijnsel: armoede was er zowel op plaatsen met een geavanceerde, bloeiende economie als op plaatsen waar de handel en nijverheid achteruitgingen. Doorheen de negentiende eeuw leefde steeds een substantieel deel van de bevolking in armoede.

Sta ook kort stil bij de oorzaken van de wijdverspreide armoede vanuit de bredere maatschappelijke context. Verwijs hierbij eventueel terug naar lessen die reeds gegeven werden over de Industriële Revolutie, de klassenmaatschappij van de negentiende eeuw en de sociale kwestie.

Richtvragen:

- Welke belangrijke economische en politieke veranderingen vonden plaats aan het einde van de achttiende eeuw en in de negentiende eeuw? Welke gevolgen hadden deze veranderingen op sociaal vlak?
 - o *Franse Revolutie → opkomst van het liberale denken, afschaffen van de standenmaatschappij, etc.*
 - o *Industriële Revolutie(s): veranderende productiemethoden, opkomst van fabrieken, etc. → opkomst van de burgerij en proletariaat.*
 - o *Dankzij het cijnskiesrecht ligt de macht bij de burgerij*
- Welk economisch systeem was gangbaar in deze periode? Wat hield dit systeem precies in?
 - o *(Economisch) liberalisme, kapitalisme*
- Hoe kan je vanuit deze context de wijdverspreide armoede in deze periode verklaren?
 - o *In de steden: industrialisering en proletarisering, ideaal van economisch liberalisme waardoor overheid niet ingrijpt in de sociaaleconomische situatie.*
 - o *Op het platteland: concurrentie van de opkomende industrie, terugdringen van de thuisnijverheid, stijging van de pachtprizen.*
 - o *Bevolkingsexplosie.*

Bespreek vervolgens de gevolgen van armoede. Laat leerlingen op basis van [bron 2 t/m 7](#) nagaan hoe het was om in de negentiende eeuw in armoede te leven.

Richtvragen:

- Welke gevolgen ervoeren mensen die in de negentiende eeuw in armoede leefden? Op welke verschillende aspecten van het leven had armoede een impact?
 - o *Uit de bronnen zijn verschillende gevolgen af te leiden: hongersnood, ziekte, zeer slechte huisvesting, weinig hygiëne, kinderarbeid, etc.*
 - o *Armoede had dus een invloed op verschillende aspecten van het leven: het gezinsleven, de huisvesting, de voeding, de gezondheid, etc.*

Laat leerlingen nu redeneren over deze bronnen.

Richtvragen:

- Zijn elk van deze bronnen bruikbaar in het licht van de vraag 'Hoe was het om in de negentiende eeuw in armoede te leven'? Beschouw je de bronnen eerder objectief of subjectief?
 - o *Al deze bronnen zijn bruikbaar om een beeld van armoede in de negentiende eeuw te schetsen. De bronnen zijn daarom niet noodzakelijk objectief. Sowieso zijn ze afkomstig van een maker, die een specifieke bedoeling en doelpubliek in gedachten had bij het maken van de bron. Afhankelijk hiervan is de ene bron objectiever dan de andere. Onthoud in elk geval dat bruikbaarheid en objectiviteit geen synoniemen zijn. Een concreet voorbeeld is bron 6. Deze bron is zeker bruikbaar om een beeld te krijgen van hoe het was om in armoede te leven, maar doet tegelijk nieuwe vragen rijzen: was alcohol werkelijk zo een groot probleem in de negentiende eeuw? Leidde alcoholgebruik werkelijk tot werkloosheid, zoals de prent suggereert? Om dit in te schatten is een kritische bronnenconfrontatie met andere bronnen wenselijk. Je zou de bron kunnen confronteren met cijfermateriaal rond alcoholgebruik in de negentiende eeuw of met ziekenhuisgegevens om in te schatten in welke mate alcoholgebruik werkelijk een probleem vormde (Je kan deze vraag uiteraard ook aan leerlingen voorleggen).*
- Bekijk het geheel der bronnen. Van wie/welke groep ontbreken er bronnen? Wiens stem komt niet rechtstreeks aan bod? Kan je hier verklaringen voor vermoeden? Wat is het gevolg hiervan voor de geschiedschrijving?
 - o *De mensen in armoede zelf. Aangezien deze mensen een dagelijkse strijd voor overleven voerden, lijkt het logisch dat zij minder geschreven of visuele bronnen nalieten. Bovendien waren veel mensen in armoede in de 19e eeuw analfabeet. Dit hiaat in bronnen stelt historici voor een groot probleem. Het is moeilijk om een geschiedenis van armoede te schrijven van onderuit, vanuit het perspectief van mensen in armoede, net omdat ze nauwelijks bronnen nalieten.*

b. Strategieën voor de bestrijding van armoede in de negentiende eeuw.

Vervolgens wordt stilgestaan bij de strategieën die bedacht en toegepast werden om deze armoede te bestrijden. Hier komt de notie agency op de voorgrond. Aan te raden valt dit concept expliciet te bespreken, alvorens naar de actoren van armoedebestrijding te gaan kijken.

Wie heeft agency in de bestrijding van armoede?

Hoger kwamen de heersende politieke en economische structuren (liberale burgerij aan de macht en economisch liberalisme) in de Belgische samenleving van de negentiende eeuw al aan bod. De vraag stelt zich of die structuren van die aard waren dat ze het menselijk handelen in armoedebestrijding al dan niet onmogelijk maakten. Het is nl. zo dat processen en structuren mee ten grondslag liggen aan de samenleving en aan het handelen van de mens; ze bepalen, beperken, sturen het menselijk handelen. De filosofische en historische vraag die zich stelt is: tot op welke hoogte? In hoeverre is de mens een vrij en handelend wezen? Hier treedt het concept van agency op de voorgrond.

Agency is een manier van denken over oorzaak-gevolg en continuïteit-verandering in het verleden: wie of wat heeft het vermogen om actief te handelen en beslissingen te nemen, om verandering teweeg te brengen, een doel te bereiken? Agency is nauw verbonden met machtsrelaties. Wie kan historische verandering teweegbrengen, en in welke mate zijn inspanningen van individuen en/of groepen beperkt door sociale, politieke en economische structuren waarin ze zich bewegen?

De vraag naar agency is een cruciale vraag in het verklaren van historische gebeurtenissen en fenomenen. Denken we bv. aan een totalitaire staat zoals de USSR onder Stalin. Wie kon daar actief handelen en beslissingen nemen? Was dat überhaupt mogelijk of creëerde de totalitaire structuur een soort van verlamming, die mensen in een bepaald stramien dwong en elke vorm van menselijke agency uitschakelde? In geval menselijke agency mogelijk was: wie kon dan actief beslissingen nemen? Was dat enkel Stalin? Of ook een kliek van getrouwen rond hem? En wat met de gewone Sovjetburger? Was die een puur willoos, passief wezen, of kon die, weliswaar binnen de beperkingen van de context van de totalitaire staat, toch ook een zeker initiatief ontplooien en actief handelen?

Soortgelijke vragen kunnen we stellen inzake armoede en armoedebestrijding in historisch en actueel perspectief. Waren de politieke en economische structuren (liberale burgerij aan de macht en economisch liberalisme) van die aard dat ze het menselijk handelen in armoedebestrijding onmogelijk maakten? De politieke en economische structuren in een kapitalistische burgerlijke democratie bv. maakten dat niet elke actie zomaar mogelijk is. In de liberale burgerdemocratie van de negentiende eeuw hadden gewone mensen die geen deel uitmaakten van de hogere klassen geen enkele politieke macht of inspraak. Systemen dus limiteren mogelijkheden. Dat wil zeggen dat het menselijke handelen nooit volledig 'vrij' is. Daarbij rijst echter de vraag of mensen dan wel of niet iets konden doen. Kon er binnen de beperkingen van de context actie worden ondernomen om armoede te bestrijden? Konden mensen door eigen acties de contemporaine samenleving tot op zekere hoogte mee kunnen vormgeven? En wie was in die mogelijkheid? Enkel (individen of groepen binnen) de leidende klasse van de burgerij? Of ook (individen of groepen binnen) de arbeidersklasse? En wat met de mensen in armoede zelf? Waren die passieve radertjes of konden ook zij initiatief ontplooien? De vraag stelt zich in het kader van dit thema dus wie agency had in de negentiende eeuw om armoede te bestrijden. Wie was in de mogelijkheid om dat te doen?

Een daarbij aansluitende inleidende richtvraag, waarbij de voorkennis van leerlingen wordt geactiveerd:

Richtvraag:

- Wie of wat hadden de agency om iets te doen aan armoede in België? Met agency wordt bedoeld het vermogen om actief te handelen en beslissingen te nemen, om een doel te bereiken. Wie waren m.a.w. actoren in armoedebestrijding? Actoren – een persoon, een groep mensen, een instelling of organisatie die een **actieve** rol spelen in een bepaald proces – kunnen zijn: entiteiten (waarmee wordt bedoeld, naties, economische, politieke, sociale of culturele groepen, etc.) of individuen. Laat leerlingen zelf aan het woord over strategieën die in de negentiende eeuw al dan niet werden toegepast om armoede te bestrijden. Verwijs eventueel terug naar de lessen over de sociale kwestie.
 - o *Lijst even op aan wie zij agency toeschrijven: aan entiteiten (zoals overheden, vakbonden, liefdadigheidsorganisaties)? Aan grote individuen (een minister, een bisschop, een burgemeester)? Aan gewone mensen (individueel of in groep)? Aan mensen in armoede zelf? Categoriseer de antwoorden, en reflecteer kort op waarom categorieën wel en niet werden vermeld. Sta van hieruit ook met leerlingen stil bij het concept agency: wie of wat kan actief bijdragen in een samenleving? Enkel structuren? Kunnen individuen dan niks doen? Kan de mens de eigen samenleving niet sturen? Of net wel helemaal? En wie kan dat dan? Enkel grote individuen? En wat met groepen: enkel machtige groepen, of ook actiegroepen aan de basis? Verwijs daarbij eventueel naar de wijze waarop in het geschiedenisonderwijs agency vaak aan bod komt (zie doelstellingen). Reflecteer met de leerlingen in dat verband op de mate waarin zij zelf het opnemen van verantwoordelijkheid in de samenleving nuttig, zinvol, productief achten.*

Vervolgens wordt ingegaan op wat historische bronnen ons hierover vertellen. We hebben hier zowel aandacht voor strategieën voor armoedebestrijding die van onderuit, bottom-up, werden aangewend door ‘gewone’ mensen (waaronder ook mensen in armoede), als voor strategieën die ‘top-down’ vanuit de overheid of ‘middenveld’ werden aangereikt. Presenteer leerlingen de [bronnen 8 t/m 17](#). Vraag hen eerst te selecteren welke bronnen bruikbaar zijn in het licht van deze vraag.

Richtvraag:

- Welke bronnen zijn bruikbaar in het licht van de volgende historische vraag: welke strategieën werden in de negentiende eeuw toegepast om armoede te bestrijden?
 - o *Alle bronnen zijn bruikbaar. Elk van de bronnen is in feite subjectief, maar dit staat hun bruikbaarheid niet in de weg. Dit kan treffend worden geïllustreerd aan de hand van [bron 17](#) (mogelijke richtvragen om dit met leerlingen te bespreken, vind je in de bijlage).*

Laat leerlingen aan de hand van [bronnen 8 t/m 17](#) vervolgens de verschillende strategieën zoeken die aangewend werden in armoedebestrijding. Vraag ook om per strategie de betrokken actor/actoren te vermelden. In sommige bronnen zitten meerdere strategieën vervat.

Mogelijke strategieën zijn:

Bron	Strategie	Actor
Bron 9 - Foto Bureel van Weldadigheid	Openbare onderstand	(Lokale) overheden: Burelen van Weldadigheid, Godshuizen
Bron 12 - Foto van een collecteschaal	Liefdadigheid	Burgerij, kerkelijke instellingen, etc.
Bron 10 - Wandplaat 'helpen wij de armen' Bron 16 - Oproep aan de Leuvense bevolking	Bedelen	Mensen in armoede
Bron 8 - Advertentie voor migratie naar Canada Bron 15 - Afbeelding Linnig	Migratie (intern en extern)	Mensen in armoede, gebruik makend van het kader dat van bovenaf gecreëerd werd
Bron 11 - Aankondiging verkoop in pand gegeven stukken	Goederen verpanden	Mensen in armoede
Bron 14 - Afbeeldingen Mechelse roep	Kleine bijverdiensten	Mensen in armoede
Bron 16 - Oproep aan de Leuvense bevolking	Werkhuizen, landloperskolonies	Overheden
Bron 17 - Foto van een betoging in Brussel	Stakingen, protesten	Bredere arbeidersklasse (waaronder ook mensen in armoede), soms met steun van een empathische elite.
Bron 12 - Affiche van het Landelijk Verbond van Christelijke Coöperaties	Vormen van zelfhulp en onderlinge solidariteit (mutualiteiten, coöperaties)	Bredere arbeidersklasse (waaronder ook mensen in armoede), soms aangemoedigd door burgerij en later ook gesteund door overheden

Bron 17 - Foto van een betoging in Brussel	Verenigen in vakbonden	Arbeiders(elite), middenklasse
--	------------------------	--------------------------------

Bespreek nadien de antwoorden klassikaal. Bespreek ook telkens van wie de strategieën uitgaan: gaat het eerder om top-down of bottom-up strategieën?

Richtvragen:

- Wie is/zijn de actor(en) in deze strategieën? Van wie gaan deze strategieën uit?
 - *Verskillende strategieën gaan uit van verschillende actoren: de overheid, de burgerij, kerkelijke instellingen, vakbonden of de mensen in armoede zelf. Het is belangrijk om op te merken dat niet alle initiatieven uitgingen van de overheid of welvarende burgers, maar dat ook mensen in armoede zelf verschillende strategieën hanteerden om hun situatie te verbeteren.*
- We maken een onderscheid tussen top-down initiatieven (strategieën die vanuit ‘middenveld’³ overheid, etc. aan mensen in armoede worden aangeboden) en bottom-up strategieën (strategieën die door mensen in armoede zelf, van onderuit, worden gehanteerd of georganiseerd). Welke strategieën zou je als top-down beschouwen, welke als bottom-up?
 - *Bottom-up: bedelen, kleine bijverdiensten, protesteren. Ook vakbonden, mutualiteiten en migratie kunnen tot op zeker hoogte – in de negentiende eeuw – als bottom-up beschouwd worden.*
 - *Top-down: openbare onderstand, liefdadigheid, werkhuizen, bevorderen van migratie. Vakbonden en mutualiteiten krijgen na verloop van tijd ook een sterker top-down karakter.*

³ We spreken hier van ‘middenveld’ om het geheel van organisaties aan te duiden die zich tussen het niveau van de individuele burger en de overheid bevinden. De term is echter afkomstig uit de twintigste eeuw en is dus anachronistisch in een negentiende-eeuwse context (in de negentiende eeuw was er nog geen sprake van een middenveld). Eventueel kan je hier ook met leerlingen bij stilstaan.

Bottom-up of top-down strategieën?

Voor sommige strategieën is het vrij eenvoudig om te bepalen of ze als bottom-up, dan wel als top-down beschouwd kunnen worden. Zo is bedelen een strategie die door mensen in armoede (van onderuit) werd gebruikt om hun situatie te verbeteren. Openbare onderstand heeft dan weer een duidelijk top-down karakter. Voor andere strategieën ligt het onderscheid wat moeilijker. Liefdadigheid kan top-down zijn, maar evengoed bottom-up als het een erg lokaal, spontaan gegroeid initiatief betreft.

Vakbonden en mutualiteiten horen ook thuis in de minder eenduidige categorie. Zij evolueren geleidelijk aan van een bottom-up naar een top-down karakter. Aan de oorsprong zijn vakbonden, mutualiteiten en coöperaties ontstaan bij de arbeiders(elite) zelf, in samenwerking met een empathische elite. Via mutualiteiten probeerden zij zich te verzekeren tegen tegenslagen en probeerden ze zo verdere armoede te vermijden. Zij verenigden zich ook in vakbonden om samen betere werkomstandigheden te eisen. Geleidelijk aan zien we dat deze initiatieven een top-down karakter krijgen: de overheid subsidieert de mutualiteiten en erkent gaandeweg de vakbonden als sociale partners. Deze initiatieven worden ook niet langer gedragen door de arbeiders zelf. Vanaf de twintigste eeuw rekenen we deze initiatieven dan ook eerder tot de top-down strategieën.

Ook migratie is een strategie met een dubbel statuut. Enerzijds kan migratie gezien worden als een strategie die van onderuit werd aangewend. Anderzijds werd deze strategie ook van bovenaf gestuurd, bijvoorbeeld via advertenties die mensen aanzetten om te migreren. Bij deze maatschappelijke verschuiving kan je ook met leerlingen stilstaan. Belangrijk is vooral dat leerlingen inzicht verwerven in de verschillende actoren die een rol speelden in de armoedebestrijding en dat zij inzien dat dit niet alleen abstracte structuren zijn, maar dat ook gewone mensen actie ondernamen. Liefdadigheid kon ook komen van gewone individuen. Daarnaast zochten mensen in armoede zélf actief naar strategieën om hun situatie te verbeteren.

Vervolgens kunnen we opnieuw stilstaan bij de gepresenteerde historische bronnen zelf, en de rol die ze spelen in de constructie van historische beeldvorming, van geschiedenis.

Richtvragen:

- Door wie werden al deze bronnen opgesteld? Welk perspectief vertegenwoordigen ze? Welke perspectief komt bijgevolg niet aan bod? Op welke manier kan dit onze beeldvorming van armoede in het verleden, en van de agency in de bestrijding ervan beïnvloeden?
 - o *Deze bronnen zijn hoofdzakelijk afkomstig uit overheidsrapporten, archieven van instellingen die aan liefdadigheid deden, etc. Zij vertegenwoordigen het perspectief van de overheid, de burgerij of andere 'top-down' instanties die betrokken waren bij de armoedebestrijding. We*

leren mensen in armoede dus enkel kennen via de bril van deze groepen. Het perspectief van mensen in armoede zelf, ontbreekt dus.

- *De selectie en beschikbaarheid van bronnen is bepalend voor de beeldvorming. Het feit dat we hier enkel over bronnen beschikken die gaan over mensen in armoede (van overheden, burgerij, etc.) en niet over bronnen van mensen in armoede, zal dus ongetwijfeld onze beeldvorming over mensen in armoede beïnvloeden. Dit heeft bovendien een invloed op de manier waarop we agency toeschrijven aan actoren in het verleden. Aangezien we geen bronnen hebben van mensen in armoede, en daardoor het perspectief van mensen in armoede onvoldoende kennen, zullen we hen ook minder snel agency toeschrijven.*
- Deze bronnen zijn dus geschreven vanuit het perspectief van de overheid of de burgerij. Kunnen we deze bronnen dan nog gebruiken om een beeld te krijgen van mensen in armoede? Waarom wel of niet?
 - *Deze bronnen kunnen ons zeker informatie verschaffen over armoede in het verleden. Wel moeten we er ons van bewust zijn dat deze bronnen opgesteld zijn vanuit een bepaald perspectief en met een bepaald doel. Daarom is het belangrijk om niet alleen te kijken naar de inhoud van de bron, maar ook de bron op zich te bevragen (en daarbij rekening te houden met de context waarin de bron tot stand kwam en het standpunt van de auteur). Bijvoorbeeld: schoolplaat 'helpen wij de armen' geeft een ideaalbeeld weer van de werkelijkheid zoals vooropgesteld door de burgerij. De bron vertelt ons niet hoeveel er werkelijk gebedeld werd en of mensen daadwerkelijk aalmoezen aan bedelaars gaven. Waar mogelijk moeten we deze bronnen daarom altijd proberen te confronteren met andere bronnen (die idealiter vanuit andere perspectieven zijn opgesteld). Als je de schoolplaat bijvoorbeeld confronteert met de 'oproep aan de bewoners van Leuven', zie je dat er wel degelijk aalmoezen gegeven werden aan bedelaars. Daarnaast moeten we ons bewust zijn dat de selectie en beschikbaarheid van bronnen een invloed zal hebben op de beeldvorming (zie antwoord op de vorige richtvraag). Omwille van het ontbreken van bronnen van mensen in armoede zelf kan ons beeld van die mensen m.a.w. nooit volledig zijn. Het is van belang in te zien dat in geschiedenis nooit een 'volledig' beeld van het verleden kan worden gegeven.*

Kom zo tot een synthese waarbij de belangrijkste elementen zijn:

- Er werden verschillende strategieën gehanteerd om met armoede om te gaan in de negentiende eeuw. Sommige van deze strategieën werden 'van bovenaf' aangeboden, door plaatselijke overheden of elites, andere strategieën kwamen dan weer van onderuit, van de armen zelf.
- De meeste bronnen die we hebben over armoede bekijken het fenomeen vanuit een buitenstaandersperspectief: het zijn bronnen die over de armen spreken, maar waarin de mensen

in armoede zelf geen stem krijgen. Mensen in armoede creëerden zelf weinig archiefmateriaal of dit werd niet bewaard.

- Omdat er weinig bronnen zijn die het perspectief van de mensen in armoede aan bod laten komen, blijft dit perspectief vaak onderbelicht. Het gevaar dreigt hierbij dat mensen in armoede zo gereduceerd worden tot een passieve, hulpeloze slachtoffers zonder agency. Toch is het niet zo dat mensen in armoede zelf niets ondernamen. Ook zij gingen actief op zoek naar manieren om hun situatie te verbeteren en speelden zo een actieve rol in het verleden.

c. De visie op armoede in de negentiende eeuw⁴

Bespreek tot slot de visie op armoede die in de negentiende eeuw gangbaar was en de implicaties van deze visie op het armoedebeleid.

Belangrijkste elementen:

- Hoewel er in de negentiende eeuw enige vorm van openbare onderstand was en deze hulp ook aangevuld werd met privé-initiatieven, en met initiatieven van mensen in armoede zelf, bleef armoede toch een groot probleem. Systematische hulp of initiatieven om de achterliggende sociaaleconomische oorzaken aan te pakken, bleven uit. De verklaring hiervoor ligt deels in de visie op armoede die in de negentiende eeuw bij de hogere klassen gangbaar was.
- De dominantie van het economisch liberalisme speelde hier uiteraard ook een rol. De overtuiging was dat de staat best zo weinig mogelijk tussenkwam om de *invisible hand* van de markt zijn gang te laten gaan. In de negentiende eeuw heerste bovendien het idee dat veel mensen in armoede hun situatie aan zichzelf te wijten hadden: ze waren lui, konden niet goed met geld omgaan en kenden geen zelfbeheersing. Een armenzorg die de mensen in armoede ruim en onvoorwaardelijk van steun voorzag, was bijgevolg niet wenselijk. Hulp aan mensen in armoede zou in die zin zelfs contraproductief werken: het zou de luiheid bevorderen en neemt de zin voor initiatief van mensen om zelf uit de armoede te ontsnappen weg.⁵
- Bovendien was de katholieke burgerij ervan overtuigd dat het bestaan van verschillende klassen deel uitmaakte van de goddelijke wil. Ook de liberale burgerij zag geen probleem in het bestaan van klassenverschillen, deze maakten immers deel uit van een natuurlijk ordening van de samenleving.

Sta met leerlingen stil bij de implicaties van deze visie op armoede en de gangbare economische idealen op de armenzorg. Maak hierbij eventueel gebruik van bron 6 en 18.

⁴ Afhankelijk van welke zaken je in het vorige lesdeel al dan niet behandelde (rol van het economisch liberalisme, positie van de burgerij in de negentiende eeuw, etc.), kan je hier eventueel een aantal aspecten niet behandelen.

⁵ Verwijs eventueel naar de 'oproep aan de bewoners van Leuven' (document 16) die in het vorige lesdeel aan bod kwam en waar deze visie duidelijk uit blijkt.

Richtvragen:

- Welk economisch systeem was gangbaar in deze periode? Welke rol speelt de overheid in dit systeem? Welke gevolgen heeft dit voor de armenzorg?
 - o *Economisch liberalisme: de overheid moest een zo klein mogelijk rol opnemen in de economie en de vrije markt zoveel mogelijk zijn gang laten gaan. In dit economisch systeem is het logisch dat de overheid slechts een kleine rol opneemt in de armoedebestrijding.*
- Als mensen in armoede zelf verantwoordelijk zijn voor hun situatie, welke implicaties heeft dit dan voor de armenzorg? Op welke manier zou armenzorg dan zelfs contraproductief kunnen werken?
 - o *Als mensen zelf verantwoordelijk zijn voor hun armoede, zijn er ook zelf verantwoordelijk om er uit te geraken. Het is dus niet de verantwoordelijkheid van de overheid of de hogere sociale klassen om mensen in armoede uit hun situatie te helpen.*
 - o *Armenzorg is bijgevolg een gunst in plaats van een recht.*
 - o *Dit is ook zichtbaar in de negentiende-eeuwse armenzorg die geen structurele hulp bood en weinig oog had voor de achterliggende sociaaleconomische oorzaken van de armoede.*
 - o *Hulp aan mensen in armoede zou in die zin zelfs contraproductief kunnen werken. Het zou namelijk luiheid bevorderen en mensen niet aanzetten om zelf een actie te ondernemen om uit hun situatie te geraken.*
- Waarom kwam deze visie op armoede goed uit voor de burgerij? Welke voordelen had deze visie voor hen?
 - o *Voor de burgerij was deze visie op armoede een manier om hun eigen bevoorrechte sociale positie en het gebrek aan sociale politiek te legitimeren. Als mensen immers zelf verantwoordelijk werden gesteld voor hun armoede, hadden de rijkere klassen ook geen verplichting om hen te helpen. De burgerij had bovendien haar eigen bevoorrechte positie verdiend door wél het juiste gedrag te stellen.*

Richtvragen bij [bron 18](#):

- Ondanks het heersende idee dat mensen in armoede de situatie aan zichzelf te danken hadden, waren er in de negentiende eeuw veel privé-initiatieven om deze mensen te helpen, bijvoorbeeld vanuit kerkelijke instellingen of rijke families. Deze liefdadigheid werd regelmatig het onderwerp van cartoons. Welke kritiek uit de auteur in deze cartoon?
 - o *De burgerij heeft vaak andere motieven dan enkel liefdadigheid. De nadruk leek soms meer te liggen op het eigen vermaak, dan op het helpen van de mensen in armoede.*
- Welke andere motieven dan naastenliefde zou de burgerij hebben om aan liefdadigheid te doen?
 - o *Religieuze motieven*
 - o *Het prestige van de familie verhogen*

- *Liefdadigheid als buffer tegen sociale onrust: door de toestand van de mensen in armoede wat te verzachten kon de bestaande sociale orde in stand gehouden worden. Men vreesde dat er opstanden zouden uitbreken als de toestand té erg zou worden.*
- *Liefdadigheid werd gekoppeld aan bepaalde voorwaarden: armen die geholpen werden, werden ook verwacht de deugden die door de elite gepredikt werden in de praktijk te brengen.*

Koppel ook terug naar de [documenten 2 t/m 6](#) die de leerlingen reeds bekeken:

- Door wie werden deze bronnen uitgegeven?
 - *Het gaat om bronnen die uitgegeven werden door de overheid vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw: rapporten van politiecontroles, overheidsrapporten, etc. De overheid probeert licht te werpen op verschillende aspecten van het leven van mensen in armoede: hoe leefden ze, wat aten ze, hoe was hun gezondheidstoestand, etc.*
- We hebben net gezien dat de overheid in de negentiende eeuw geen grote rol speelde in de armoedebestrijding. Hoe kan je dan toch verklaren dat er verschillende verslagen en rapporten verschenen over mensen in armoede, vaak in opdracht van de overheid? Met welk doel zouden zij zijn opgesteld?
 - *De overheid wou zoveel mogelijk aspecten van het leven van mensen in armoede in kaart brengen. Ze was ervan overtuigd dat armoede een gevolg was van de slechte gedragspatronen van mensen in armoede en ging daarom op zoek naar armoedegebonden gedragspatronen.*
- Wat kan een ander gevolg zijn van deze rapporten?
 - *Door de groeiende stroom van rapporten en enquêtes over de toestand van de arbeiders en de mensen in armoede, werd de overheid zich steeds meer bewust van de toestand waar mensen in armoede in leefden. Geleidelijk aan groeide, ook bij de rijkere klassen, het idee dat er maatregelen genomen moesten worden om de toestand te verbeteren.*

Richtvragen bij [bron 6](#):

- Als de oorzaak van armoede te vinden is in het gedrag van mensen, hoe kan je dan het beste armoede verhelpen?
 - *Niet door zomaar steun te bieden, maar door te proberen het gedrag van mensen te veranderen. Veel initiatieven die bedoeld waren om mensen in armoede te helpen, gingen dan ook gepaard met pogingen om mensen in armoede te disciplineren en te normaliseren, om hun gedrag te sturen in de wenselijke richting en bepaalde waarden en normen op te leggen (bijvoorbeeld om spaarzaam te zijn, hard te werken, etc.).*
- Bekijk terug de bronnen die je gebruikte in het eerst deel van deze les (2 t/m 8). Zie je in één van deze documenten de drang doorschijnen om het gedrag van mensen in armoede bij te sturen? In welke bron zie je dat?

- *Bron 6 'de verderfelijke werking van alcohol', uit 1910 toont dat er ook ingezet werd op het veranderen van de gedragspatronen van mensen in armoede.*
- *Ook werkhuizen en landloperskolonies zijn hier een voorbeeld van: werk kreeg hier een heropvoedende functie en werd een middel tot morele verbetering.*

Zo kan je tot het begrip disciplineren en normalisering komen dat vaak een achterliggende strategie vormde in de armenzorg.⁶ De burgerij probeerde op verschillende manieren de lagere klassen aan te passen aan de normen van de samenleving. Op subtiele wijzen werden instellingen zoals scholen en liefdadigheid ingezet om afwijkend gedrag, waarden en normen aan te pakken en mensen (her) op te voeden om hun plaats in de maatschappij op te nemen. Mensen die te hard afweken van die vooropgestelde norm werden gecorrigeerd.

Lessequens 2: armoede in België in de twintigste eeuw

In deze lesfase wordt de armoede in het twintigste-eeuwse België besproken en vergeleken met de situatie in de negentiende eeuw. Er wordt opnieuw stilgestaan bij de gevolgen van armoede, de strategieën die voor armoede geboden werden en de visie op armoede.

a. Leven in armoede in de twintigste eeuw.

Schets kort de situatie met betrekking tot armoede in de twintigste eeuw.

Belangrijke elementen zijn:

- De structuur van de samenleving verandert; de democratie verruimt van enkel macht voor de burgerij (via cijns kiesrecht) naar een bredere machtsdeelname (via algemeen meervoudig en later enkelvoudig mannenstemrecht). Het economisch liberalisme komt verder onder druk te staan en maakt geleidelijk plaats voor een gemengde economie. Deze structurele veranderingen komen er via een wisselwerking van druk afkomstig van onderuit – gewone mensen tonen agency, en betogen, staken, protesteren – en van bovenaf – in de leidende klassen gingen steeds meer stemmen op voor een ander beleid, hetzij uit welbegrepen eigenbelang, hetzij uit altruïsme. In elk geval toont dit alles aan dat structuren menselijk gedrag niet volledig determineren, en menselijke

⁶ In 'Discipline, toezicht en straf. De geboorte van de gevangenis' (1989) beschrijft Michel Foucault hoe de manier en functie van straffen evolueren doorheen de tijd. Hoewel lijfstraffen verdwijnen, blijven discipline, toezicht en straf steeds bestaan. Zij nemen alleen andere vormen aan. Via allerlei verfijnde technieken wordt elk individu zo onderworpen aan disciplinerende krachten die vergelijken, differentiëren, hiërarchie aan brengen en normaliseren.

agency niet volledig tenietdoen. Integendeel, volgehouden menselijke actie kan zelfs resulteren in structuurverandering.

- Vanaf het begin van de twintigste eeuw vinden er enkele veranderingen plaats in de wetgeving. De eerste sociale wetten worden goedgekeurd (zie bron 19) waardoor de omstandigheden van de arbeiders enige verbetering kennen. In de loop van de twintigste eeuw zal ook de kinderarbeid afnemen. Er wordt bovendien geld vrijgemaakt voor saneringen in de grote steden en voor de bouw van nieuwe woonwijken.
- De crisis van de jaren 1930 toont de limieten van de liberale economie. Geleidelijk aan groeit het idee dat de staat een grotere rol dient te spelen in de economie en in het garanderen van het welzijn van haar burgers. In verschillende Westerse landen wordt overgeschakeld op een gemengde economie en ontwikkelt zich – zeker na de Tweede Wereldoorlog - een sociale welvaartsstaat.
- In de twintigste eeuw verbetert de situatie van de arbeiders geleidelijk aan en neemt de absolute armoede af. Toch blijft armoede nog steeds een groot probleem, zeker tijdens de crisis in de jaren 1930. Dezelfde problemen in verband met huisvesting, voeding, etc. blijven in de twintigste eeuw bestaan.

b. Strategieën voor armoedebestrijding in de twintigste eeuw

Bespreek de strategieën die in de twintigste eeuw gehanteerd werden voor het armoedeprobleem. Vertrek hierbij vanuit de situatie in de negentiende eeuw en bespreek de belangrijkste verschillen. Begin met de bottom-up strategieën en bespreek nadien de top-down strategieën.

De strategieën die in de negentiende eeuw door mensen in armoede gehanteerd werden, blijven ook in de twintigste eeuw van toepassing. De belangrijkste verschillen in de bottom-up strategieën zijn te situeren in de vakbonden en mutualiteiten.

Laat leerlingen zelf nadenken over waarom vakbonden en mutualiteiten in de twintigste eeuw niet langer als een bottom-up strategie gezien kunnen worden. Verwijs eventueel naar de functie die zij vandaag vervullen. Vakbonden behoren tot het middenveld. Zij vervullen een brugfunctie tussen de burger en de overheid en worden erkend als partners in het sociale overleg. De mutualiteiten worden vanaf de twintigste eeuw door de overheid gesubsidieerd en aansluiting wordt verplicht. Ook zij krijgen zo een top-down karakter.

Schets vervolgens kort de belangrijkste veranderingen in de top-down strategieën.

De belangrijkste elementen zijn:

- Hervorming van de instellingen die instonden voor armenzorg: ontstaan van de Centra voor Openbare Onderstand in 1925 en de OCMW's in 1976 waarbij ook een preventief luik wordt toegevoegd aan de armenzorg.
- Invoering van het recht op bestaansminimum in 1974.
- De private weldadigheid krijgt een wettelijk kader.
- Vanaf het einde van de negentiende eeuw gaat de overheid de mutualiteiten uitgebreider subsidiëren. Er ontstaat een systeem van sociale verzekeringen voor pensioen, werkloosheid, ziekte, etc. dat uiteindelijk ook verplicht zal worden voor iedere burger.

- Vakbonden worden vanaf 1936 erkend als legitieme vertegenwoordigers van de werknemers in het overleg met werkgevers.

Sta vervolgens stil bij de betekenis van deze veranderingen.

Richtvragen:

Welke actor speelt een grotere rol in de armoedebestrijding ten opzichte van de negentiende eeuw? Hoe verhoudt deze rol zich tot de rol van andere actoren in de armoedebestrijding?

- *De overheid neemt een steeds grotere rol in de armoedebestrijding: zij gaat bestaande initiatieven, die vanuit andere actoren uitgingen, erkennen en subsidiëren en er een wettelijk kader voor scheppen.*

Hoe kan je deze veranderende houding van de overheid verklaren vanuit de maatschappelijke context?

- *De economische crisis van de jaren 1930 toonde duidelijk de tekorten van het economisch liberalisme aan. Er komt meer draagvlak voor een gemengde economie, waarin de overheid een grotere rol speelt. Op sociaal vlak breidde ook de sociale wetgeving zich in deze periode verder uit. Na de Tweede Wereldoorlog zette de uitbouw van de sociale welvaartsstaat zich verder (verwijs voor België eventueel naar het Sociaal Pact van 1944).*

c. De visie op armoede in de twintigste eeuw

Bespreek de veranderingen en gelijkenissen tussen de negentiende-eeuwse visie op armoede en de twintigste-eeuwse visie.

De belangrijkste elementen zijn:

- Armoedebestrijding wordt meer en meer gezien als een taak die de overheid moet opnemen. Armenzorg wordt zo een recht in plaats van een gunst.
- Er wordt ingezet op preventie.
- Disciplineren gebeurt ook in de twintigste eeuw.

Richtvragen:

- Welke evoluties zie je met betrekking tot de visie op armoede ten opzichte van de negentiende eeuw? Wie en wat ligt er aan de basis van? Hoe getuigen de veranderingen in de armoedebestrijding van een veranderende visie op armoede in de twintigste eeuw?
 - o *Van onderstand naar een systeem van verzekeringen. Er is een evolutie van een curatieve armenzorg naar een preventieve armenzorg. Via een systeem van sociale verzekeringen probeert men te voorkomen dat mensen in armoede belanden.*

- *De overheid krijgt een steeds belangrijkere rol: het idee groeit dat de staat de verantwoordelijkheid draagt om een basiswelvaart te voorzien voor al haar burgers. Onderstand wordt zo een recht in plaats van een gunst.* Indien de leerlingen reeds les kregen over de crisis van de jaren 1930 en het Keynesiaans denken kan je hier kort naar verwijzen.
- Hoe situeren deze veranderingen zich op het spanningsveld structuren-agency?
 - In de loop van de twintigste eeuw vindt er een structurele wijziging voor in de manier waarop naar armoede gekeken wordt. Met de overgang van economisch liberalisme naar een gemengde economie, verandert de 'agency' van de staat. De staat krijgt immers een veel grotere rol in de armoedebestrijding. Individuele agency van gewone mensen blijft echter ook belangrijk in de nieuwe economische en politieke structuren.

Richtvragen bij [bron 20](#):

In 1912 startte de stad Brussel met de bouw van de Hellemanswijk. Dit was een eerste belangrijk initiatief om de problemen van de arbeidershuisvesting aan de pakken. De kandidaat-bewoners werden geselecteerd om hun nood vast te stellen, maar ook om vast te stellen of de kandidaten wel respectabel genoeg waren.

- Hoe kan je in de bouw van de appartementen zien dat via deze nieuwe woningen geprobeerd werd om arbeiders een meer burgerlijke levensstijl aan te leren? Vergelijk de woningen met de plattegrond van de beluiken waar veel arbeidersgezinnen traditioneel woonden en de klachten die Hellemans in zijn rapport over de arbeidershuizen neerpande ([bron 3](#)).
 - *Voor de arbeiderswoningen werden de woningen van de burgerij, die als moreel superieur werd gezien, als voorbeeld genomen. De verschillende slaapkamers in het appartement zijn hier een voorbeeld van. In vele arbeiderswoningen waren slechts twee kamers. Jongens en meisjes sliepen dus vaak samen op één kamer. Woninghervormers waren bezorgd om de gevolgen hiervan op de zedelijkheid van de arbeiderskinderen. In de nieuwe huizen werden daarom meerdere kamers voorzien waarin jongens en meisjes apart konden slapen. Bovendien kreeg elk appartement een eigen keuken en wc, wat de hygiëne moest bevorderen. In de keuken werd net zoals in vele burgerlijke huizen een onderscheid gemaakt tussen de 'cuisine', waar het effectieve koken plaatsvond, en de 'scullery' waar het vuile, voorbereidende werk plaatsvond. Ook dit zou de hygiëne van de arbeidersbevolking ten goede moeten komen.*

Lessequens 3: conclusie

Kom met je leerlingen tot een overkoepelende conclusie. Welke evoluties zijn er met betrekking tot armoede in de negentiende en twintigste eeuw? Welke zaken blijven hetzelfde?

Belangrijke elementen zijn:

- Leven in armoede:
 - o De situatie van mensen in armoede verbetert, maar armoede heeft nog steeds een impact op verschillende aspecten van het leven: de huisvesting, de voeding, gezondheid, sociale omgang etc.
 - Strategieën voor armoedebestrijding:
 - o Dezelfde bottom-up strategieën blijven belangrijk in de twintigste eeuw (zoals bedelen, kleine bijverdienste, migratie, etc.), al krijgen vakbonden en mutualiteiten een top-down karakter.
 - o De overheid neemt een steeds belangrijkere rol op in de armoedebestrijding.
 - o De welvaartsstaat ontwikkelt zich.
 - Visie op armoede:
 - o Armenzorg wordt een recht in plaats van een gunst.
 - o Van een curatieve naar een preventieve visie op armenzorg.
 - o Disciplineren blijft een gehanteerde strategie.
- ➔ Verhouding structuur-agency: doorheen de negentiende en twintigste eeuw spelen zowel structuren als menselijke agency een rol in armoedebestrijding. Er doet zich structureel een verschuiving voor in de kijk op armoede en de bestrijding ervan door de overheid, met de overgang van economisch liberalisme naar gemengde economie. De agency van de entiteit 'staat' verandert daardoor. Voorts blijven ook bottom-up initiatieven genomen worden door gewone mensen, en blijven ook mensen in armoede zelf actie ondernemen om uit de armoede te geraken.

Lessequens 4: historische vragen stellen

Deze opdracht kan ook als huistaak meegegeven worden.

Vanuit deze historische inleiding op armoede en armoedebestrijding in de negentiende en twintigste eeuw zitten leerlingen misschien met bijkomende vragen over (deel)aspecten. Een belangrijk aspect van historisch denken is net het stellen van historische vragen. Laat leerlingen, vanuit de kennis en contextinformatie die ze opdeden, zelf enkele historische vragen opschrijven over armoede(bestrijding). Deze vragen kunnen drie richtingen uitgaan:

- Historisch-inzichtelijke vragen die ingaan op een specifiek historisch fenomeen. In dit geval gaat het dus over vragen over armoede(bestrijding) in het verleden, bijvoorbeeld over aspecten waarover tot nu toe weinig geweten is, zaken die leerlingen verrasten en die verhelderd moeten worden of tegenstrijdigheden in de bestaande kennis over het onderwerp.
- Vragen die armoede(bestrijding) in het verleden en heden inzichtelijk met elkaar in verband brengen, met oog voor continuïteit en discontinuïteit.
- Vragen die betrekking hebben op de kennis over armoede(bestrijding) in het verleden en hoe die tot stand komt. (Hoe) kunnen we iets te weten komen over hoe het was om in armoede te leven in de negentiende eeuw, vanuit ons hedendaags standpunt?

Een goede (historische) vraag is steeds probleemgericht. Dat wil zeggen dat de vraag een bepaald (historisch) fenomeen vanuit een specifieke invalshoek benadert. De vraag moet met andere woorden een duidelijke focus hebben, zowel wat betreft de geografische en chronologische afbakening, als de

thematische afbakening. Te algemene, beschrijvende vragen ('hoe leefden armen vroeger?' zonder dat duidelijk wordt welke tijd en plaats precies bedoeld wordt) moeten dus vermeden worden.

Vanuit deze afgebakende probleemstelling selecteren historici vervolgens bronnen die ze zullen gebruiken om de vraag te beantwoorden. Deze bronnenselectie hangt steeds samen met een bepaald perspectief en bepaalt in grote mate de onderzoeksresultaten.

Laat ook leerlingen nadenken over welke bronnen ze nodig zouden hebben om de vragen die ze zelf opstelden te beantwoorden. Laat hen ook stilstaan bij het perspectief dat deze bronnen met zich meedragen. Gebruik je bronnen die bijvoorbeeld van overheidswege zijn opgesteld, krijg je vanzelfsprekend een ander perspectief dan wanneer je vertrekt van bronnen die door mensen in armoede zijn opgesteld.

Extra beeldmateriaal: Archief voor Onderwijs

Aansluitend bij dit pedagogisch dossier werd door het Archief voor Onderwijs (met veel dank aan Bart Laureys) enkele collecties samengesteld rond thema's die in de voorbereidende lessen aan bod komen. Deze audio- en beeldfragmenten kunnen een goede aanvulling vormen op het bestaande lesmateriaal. Leerkrachten kunnen zich gratis registreren via de website <https://onderwijs.hetarchief.be/user/register> en krijgen zo toegang tot alle audio- en beeldfragmenten.

Je vindt de collecties, waarin ook omschrijvingen van elk audio- en beeldfragment zijn opgenomen, via de volgende link:

<https://docs.google.com/a/viaa.be/document/d/18CoZhEk6hWWvTiuufyWESszGKFonulflEszSwwWLwZE/edit?usp=sharing> .

Bijlage: bronnen bij inleidende lessen

Document 1: Getuigenissen van mensen in armoede

Bij de ontwikkeling van de tentoonstelling *Tegenwind* werd nauw samengewerkt met mensen in armoede. Om het perspectief van mensen in armoede ook aan bod te laten komen in de tentoonstelling, werd met hen in gesprek gegaan over wat armoede voor hen concreet betekent. In dit document werden enkele van hun antwoorden verzameld.

Armoede is (voor mij)...

excuses verzinnen om niet naar een verjaarsfeestje te moeten gaan
niet kunnen antwoorden op de vraag waar je bent geweest tijdens de vakantie
schimmel op de muur
eten wat anderen niet meer eten
niet kopen wat de dokter voorschrijft
altijd dankbaar zijn
geen vers fruit kopen
geen sinterklaas voor de kinderen
vrienden verliezen
afhankelijk zijn
boodschappen te voet doen
niet reclameren bij de huisbaas
je eigen studierichting niet kunnen kiezen
je trots opzij zetten
alles moeten verantwoorden
aanvaarden dat anderen voor jou beslissen
na 5 jaar ontdekken dat je recht had op een gratis busabonnement
lange eenzame avonden

[Terug](#)

Bron 2: Het gezinsbudget van een Vlaamse vlaswever in 1840

De wever verdient 1.10 F per dag, hetzij per week	6.6 F
Zijn vrouw verdient 0.45 F per dag, hetzij per week	2.7 F
2 kinderen verdienen elk 0.30 F, hetzij per week	3.6 F
Totaal	12,90 F

WEKELIJKSE UITGAVEN	PRIJS IN FRANK
6 BRODEN	3.25
KARNEMELK, BLOEM	1.75
AARDAPPELEN, ANDERHALVE KG PER DAG	1.45
SPEK	1.25
BOTER OF VET	0.7
KOFFIE	0.55
WAS	0.35
VERWARMING	1.5
VERLICHTING	0.30
KLEDIJ	0.50
HUUR	1.60
TOTAAL	13.20

Overgenomen uit: De Weerdt; D. (1960). Loon en levensvoorwaarden van de fabrieksarbeiders 1789-1850. In: J. Dhondt (red.). *Geschiedenis van de socialistische arbeidersbeweging in België*, 81.

Deze cijfers zijn gebaseerd op een enquête die in 1846 in opdracht van de regering werd uitgevoerd, tijdens een periode van crisis in de vlasnijverheid.

Bron 3: rapport over de woonomstandigheden van de arbeiders in Brussel

Uit: Hellemans, E. (1910). *Enquête sur les habitations ouvrières*, 3. Brussel: Comité de patronage des habitations ouvrières et des institutions de prévoyance, 81-83.

'Rapport over een van de slechtste beluiken van de buurt. Het beluik Rogereau bevindt zich aan de hopstraat in Brussel. Het bestaat uit twee parallelle gangetjes, elk 25 meter lang en 2,6 meter breed. De toegang strook, die het beluik met de straat verbindt, is 28 meter lang en 1,2 meter breed. Het beluik telt 24 huizen met één verdieping. ... Geen enkel huis heeft een kelder of zolder. In het beluik zijn er voor 128 bewoners twee WC's. Ze staan buiten, ze zijn verlicht en verlucht. Ze worden slecht onderhouden. Er hangt een misselijkmakende geur. Het beluik telt 27 huishoudens, 128 inwoners, verdeeld over 43 kamers. Langs buiten bekeken lijkt de staat van de huizen slecht. Ze zijn allemaal oud en vochtig. Ook binnen zijn de huizen bouwvallig. veel zijn onbewoonbaar. Op nummer 9, op de benedenverdieping, dreigt de deur eruit te vallen. ... De huurder van dit huis heeft slechts drie bedden voor tien slapers. het gelijkvloers van nummer 13, waar wordt geslapen, doet tegelijk dienst als opslagplaats voor lompen die een walgelijke geur verspreiden.'

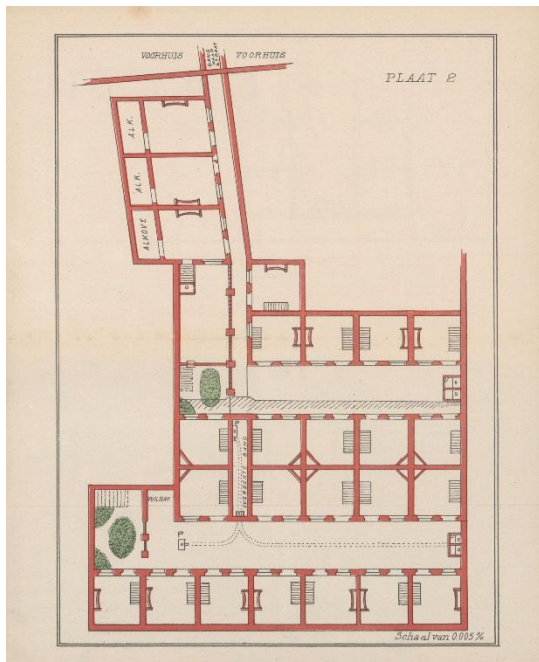
Fragment uit *Enquête sur les habitations ouvrières*. Een rapport over de woonomstandigheden van de arbeiders in Brussel, opgesteld door Emile Hellemans in opdracht van het Comité de Patronage des Habitations Ouvrières et des Institutions de Prévoyance Emile Hellemans (1853-1926) was een Brussels architect die in aan het begin van de twintigste eeuw een enquête opstelde naar de leefomstandigheden in de Brusselse arbeiderswijken. De resultaten van die enquête overtuigden hem ervan dat er behoefte was aan een georganiseerd huisvestingsbeleid. Hij zorgde er mee voor dat de leefomstandigheden van de arbeiders een plaats kreeg op de politieke agenda. Hellemans ontwierp uiteindelijk de appartementen van één van de eerste grote sociale woningbouwprojecten.

In heel wat Westerse landen groeide overigens de bezorgdheid over deze woonomstandigheden en werden sociale enquêtes opgezet om de situatie in kaart te brengen.

[Terug](#)

Bron 4: plattegrond van een beluik in Gent, 1904

Uit: De Buck, P. (1904), *De beluiken binnen de stad Gent. Verslag over het onderzoek, gedaan ten jare 1904*, Gent: drukkerij Karel Snoeck-Cools.

Deze prent is afkomstig uit een verslag dat in 1904 werd gemaakt in opdracht van het beschermingscomité der werkmanswoningen van het arrondissement Gent. Deze beschermingscomités werden opgericht na de wet op huisvesting van 1889 waarin bepaald werd dat per arrondissement een beschermingscomité moest toezien op de uitbouw van de arbeidersbehuizing. Vaak bouwden deze comités voort op reeds bestaande initiatieven die vanuit katholieke of liberale hoek waren opgericht. Het onderzoek waar deze plattegrond uit afkomstig is, kwam tot stand in een context van allerlei verbeteringswerken die in Gent werden doorgevoerd. In het voorwoord geven de auteurs ook het doel van het onderzoek aan: het in kaart brengen van de bevolking en het aantal slaapplekken in de beluiken (in functie van het aantal gezinsleden en het geslacht van de gezinsleden). Het comité zag namelijk een sterk verband tussen de

woonomstandigheden van werknemers en hun 'stoffelijk en zedelijk' leven. Als arbeiders immers niet in hun eigen woonst terecht konden om te ontspannen na het werk, zouden zij ongetwijfeld in kroegen en herbergen belandden. Een huiselijke sfeer kon zich zo niet ontwikkelen.

Bron 5: fragment uit een rapport naar aanleiding van een maandelijkse politiecontrole in de Gentse beluiken, 1855-1856.

Rapport van de maandelijkse politiecontrole van de Gentse beluiken voor de periode mei 1855 - december 1856						
aard van de overtreding	1ste wijk	2de wijk	3de wijk	4de wijk	5de wijk	totaal
bewoonde, niet geplafonneerde zolderkamer	9	14	39	27	10	99
hinderlijke geuren	1				3	4
gebrek aan lucht	1			3	3	7
niet tijdig gewist	13		1	2	1	17
vuilnisbak ontbreekt	2		4	10		16
ontbrekende of defecte vensters	1	2	4	7	2	16
ontbrekende of defecte pomp	2	2	8	4	6	22
ontbrekende of defecte wc	1	4	11	5	11	32
defecte aalput		2	8	11	2	23
defect dak	1			1		2
slechte afloop van het water		8	7	14	13	42
overbevolking		2			4	6
algemene vervuiling		6	3	5	6	20
kelder bewoond		1				1
onreglementaire hoogte		1	2	1	1	5
slecht plafond		1		1		2
slecht gekasseid			4	3	1	8
vloer in slechte staat			2	1		3
trappen in slechte staat			2			2
ontbrekende verdieping					2	2
vochtige muren					1	1
slechte verlichting					1	1
totaal	36	43	111	103	70	360

Uit: Lenaerts, R. Meyers, M. & Schuermans, W. (reds.) (2005). *Memo. 5 : Nieuwste Tijden*. Antwerpen: De Boeck, 80.

Bron 6: prenten over drankmisbruik uit het tijdschrift 'Het volksgeluk: geïllustreerd maandblad tegen alcoholism',

Dit tijdschrift werd uitgegeven door de Belgische Matigheidsbond (1890-1891). Deze bond was een kerkelijk initiatief dat zich inzette in de strijd tegen alcoholmisbruik. De bond probeerde het volk te onderrichten en te waarschuwen voor de negatieve gevolgen van alcoholgebruik. Ze maakten daarbij veelvuldig gebruik van prenten.

[Terug](#)

Bron 7: Personeel van de spinnerij Eliaert-Cools in Aalst (ca. 1890).

© Leuven, KADOC

Bij deze bron is geen verdere contextinformatie beschikbaar.

[Terug](#)

Bron 8: advertentie voor migratie naar Canada

Advertentie uit: *Gids op Maatschappelijk Gebied* (22 mei 1904), een tijdschrift van de christelijke arbeidersbeweging dat een breed gamma aan thema's besprak (arbeid, cultuur, welzijn, etc.).

Bron 9: Foto Bureel van Weldadigheid te Gent (Edmond Sacré, 1903).

© Gent, Archief OCMW.

Bron 10: Wandplaat 'Helpen wij de armen'

Illustrator: André Mathy, uit de reeks: *Journée d'un écolier modèle, Petit Jean* (1883)

Deze wandplaat maakte deel uit van een reeks wandplaten waarin een dag in het leven van 'modelleerling' Petit-Jean wordt afgebeeld. De wandplaten werden getekend door André Mathy in opdracht van uitgeverij Dessain.

© Leuven, KU Leuven, Bibliotheek Psychologie en Pedagogische wetenschappen - HCPPW

Bron 11: Aankondiging van verkoop van in pand gegeven stukken van de Berg van Barmhartigheid (z.d.)

© Stad Kortrijk - beeldbank.kortrijk.be

Bron 12: Affiche van het Landelijk Verbond van Christelijke Coöperaties (1931)

© Leuven, KADOC

Bron 13: Foto van een collecteschaal uit de Sint-Petrus en Paulus kerk in Mol

© Mol, Torenmuseum (foto: Brussel, KIK-IRPA)

Bron 14: Afbeeldingen uit de Mechelse roep

Uit: Handelingen Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, letteren en kunst van Mechelen, 1998, 2de aflevering

Bron 15: Prent migratie - J. Linnig: 1847.

© Halle, Den Ast

Bron 16: Oproep aan Leuvense bevolking

Oproep aan de Leuvense bevolking om geen geld te geven aan bedelaars (1802). In 1802 vaardigde de Leuvense burgemeester een nieuwe besluit af waarin hij de bevolking opriep om geen geld te geven aan

bedelaars. Aalmoezen zouden voortaan centraal ingezameld worden en ingezet worden voor de armen in het werkhuis en de *Refuge* (een opvangplaats voor ouderen en mensen met een beperking). Een gelijkaardige oproep was eerder al gedaan, maar de Leuvense burgers bleven aalmoezen geven aan bedelaars.

Bron 17: foto landelijke betoging 1906

AMSAB-ISG. Geraadpleegd via: <http://hdl.handle.net/10796/16881D95-0F2B-4774-BF7C-DC054F460726>

Foto van een betoging in Brussel, georganiseerd door de Landelijke Textielcentrale en de BWP. De betogers (een 100.000-tal) eisten kortere werkuren en hogere lonen. Deze foto werd gemaakt ter herinnering aan deze betoging en werd daartoe sterk in scène gezet. De foto werd niet genomen op de dag van de betoging en werd in Gent genomen, niet in Brussel, de plaats van de betoging. De kinderen op de foto werden opgedragen hun vuile werkkledij aan te trekken, om de boodschap zo kracht bij te zetten. De foto had een enorm succes en kreeg een grote symbolische waarde.

Gaandeweg verdween zo de eigenlijke inhoud van de betoging naar de achtergrond en kwam deze foto symbool te staan voor alle ellende die gepaard ging met de industrialisatie en het kapitalisme. De foto werd bovendien veelvuldig (door historici) gebruikt als een beeld van kinderarbeid, terwijl dit niet oorspronkelijk de opzet van de betoging was. De foto werd zo meer een illustratie van het fenomeen kinderarbeid, dan van de eigenlijke gebeurtenis (de manifestatie).⁷

Richtvragen:

- Waaraan merk je dat dit een geposeerde foto is?
 - o *De jongens vooraan houden een bord vast 'ter herinnering aan de landelijke betoging', de foto is dus gemaakt als aandenken. Ook de positie van de mensen op de foto is duidelijk in scène gezet: jongens vooraan, meisjes achteraan en mannen in pak aan de zijkanten, rondom de kinderen. Ook de positionering van de borden is niet willekeurig (links 'tenue du lundï', recht 'tenue du samedi', op de achtergrond het iconische schilderij van Achiel Bentos).*
- Vervolgens kan je zelf bovenstaande achtergrondinformatie meegeven en leerlingen de volgende vragen stellen: zou je deze bron eerder als een objectieve of als een subjectieve bron zien? Is de bron bruikbaar als je wil weten welke strategieën aan het begin van de twintigste eeuw gebruikt werden om de situatie van werknemers te verbeteren?
 - o *Elke bron is in zekere zin subjectief, aangezien ze altijd is opgesteld binnen een bepaalde context, vanuit een bepaald standpunt en met een bepaald doel. De bron hier zal door*

⁷ E. Bauwelinck (2013). Zweet en bloed van hulpeloze dutsen. De schaduwzijde van een historische foto. *Brood en Rozen. Tijdschrift Voor De Geschiedenis Van Sociale Bewegingen*, 4, 47.

leerlingen waarschijnlijk als zeer subjectief beschouwd worden, omdat ze zo sterk in scène gezet is.

- De bron is hier echter wél bruikbaar in functie van de vraagstelling. Ze geeft immers zeer goed weer welke strategieën aan het begin van de twintigste eeuw gebruikten werden om de situatie van arbeiders te veranderen. Niet alleen de betoging zelf komt hier als strategie aan bod, maar ook de manier waarop de Belgische Werkliedenpartij fotografie gebruikte om zijn boodschap kracht bij te zetten. Objectiviteit van een bron en bruikbaarheid van een bron zijn dus twee verschillende zaken. De bruikbaarheid van een bron moet steeds bepaald worden in functie van de vraag die je wilt beantwoorden.
- De foto is bovendien een voorbeeld dat illustreert dat historici bronnen niet altijd gebruiken waar ze oorspronkelijk voor bedoeld zijn. De foto in kwestie is immers veelvuldig gebruikt door historici als bron over kinderarbeid in de twintigste eeuw. Ook hier staat de subjectiviteit van de foto de bruikbaarheid dus niet in de weg.

[Terug](#)

Bron 18 : Cartoon 'Les philanthropes du jour'

Daumier, H. (24 september 1844). Les philanthropes du jour. *Le Charivari*.

Cartoon van Honoré Daumier, een politiek en sociaal satiricus, verschenen in de Parijse krant *Le Charivari* in 1844. De krant stond bekend voor zijn politieke cartoons en later voor zijn satirische stukken over het dagelijkse leven van de burgerij. Bij de cartoon hoort het volgende bijschrift: 'Mevrouw, het is nietv oldoende dat u hebt gedanst op het benefiet voor de armen Polen⁸... laat ons filantroop zijn tot het einde...laat ons nu gaan eten voor hun goede zaak...'.

[Terug](#)

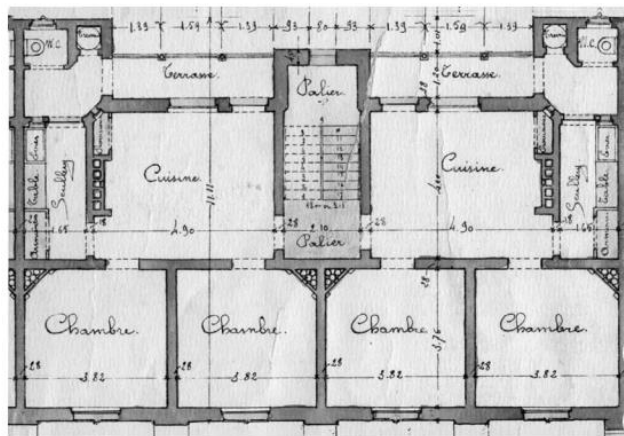
⁸ Frankrijk was in de negentiende eeuw een populaire bestemming voor Poolse politieke vluchtelingen.

Bron 19: de eerste sociale wetten in België

- 1866: beperking van het coalitieverbod. Staken blijft verboden.
- 1887: wet op afschaffing van betaling in natura.
- 1889: wet op de vrouwen- en kinderarbeid. Kinderen onder 12 jaar mogen niet langer in de industrie werken. Voor oudere kinderen wordt een beperking van de arbeidsduur ingevoerd.
- 1896: wet op de arbeidsreglementering (lonen, dienstroosters).
- 1898: wet op de vakbonden.
- 1900: wet op de arbeidscontracten.
- 1903: wet ter beperking van arbeidsongevallen.
- 1905: wet op zondagsrust.
- 1907: wet ter vermindering van de arbeidsduur in de mijnen.
- 1914: wet op leerplicht (tot 14 jaar)
- 1920: Instelling van een nationaal crisisfonds (organisatie sociale verzekeringen en voorloper sociale zekerheid)
- 1921: opheffing van het stakingsverbod.

Bron 20: Plattegrond van een appartement in de Hellemanswijk.

Gepubliceerd in: Van den Eeckhout, P. (2007). Onder dak in de Marollen: Wonen in de Cité Hellemans (1916-1945). *Brood & Rozen: Tijdschrift Voor De Geschiedenis Van Sociale Bewegingen*, 12(3), 19.

Plattegrond van een appartement (Archief van de Stad Brussel)

Plattegrond van een appartement in de Cité Hellemans uit het archief van de stad Brussel. Deze appartementen werden ontworpen door Emile Hellelmans die zich liet inspireren door de sociale woningen die in Liverpool en andere Engelse steden werden gebouwd.

[Terug](#)

Referentielijst

Bronnen

Advertentie (22 mei 1904). *Gids op Maatschappelijk Gebied*.

Besluit van de burgemeester van Leuven (10 december 1802). Leuven: Stadsarchief.

Daumier, H. (24 september 1844). Les philanthropes du jour. *Le Charivari*.

De Buck, P. (1904), De beluiken binnen de stad Gent. *Verslag over het onderzoek, gedaan ten jare 1904*, Gent: drukkerij Karel Snoeck-Cools.

Den Mechelsen Roep (1998). *Handelingen Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, letteren en kunst van Mechelen*, 2de aflevering.

De Rechter, G. (1931). *Affiche van het Landelijk Verbond van Christelijke Coöperaties*. Leuven: KADOC.

De Weerdt, D. (1960). Loon en levensvoorwaarden van de fabrieksarbeiders 1789-1850. In: J. Dhondt (red.). *Geschiedenis van de socialistische arbeidersbeweging in België*, 81.

Foto van het personeel van de spinnerij Eliaert-Cools in Aalst (ca. 1890). Leuven: KADOC.

Hellemans, E. (1910). *Enquête sur les habitations ouvrières*, 3. Brussel: Comité de patronage des habitations ouvrières et des institutions de prévoyance, 81-83.

KIK-IRPA (z.d.). *Foto van een collecteschaal uit de Sint-Petrus en Paulus kerk in Mol*. Mol: Torenmuseum.

Linnig, J. (1847). Halle: Den Ast.

Mathy, A. (1883). Wandplaat 'Helpen wij de armen'. *Journée d'un écolier modèle, Petit Jean*. Leuven: KU Leuven, Bibliotheek Psychologie en Pedagogische wetenschappen – HCPPW.

Prenten 'De geschiedenis der flesch' (z.d.). *Het volksgeluk: geïllustreerd maandblad tegen alcoholism*.

Sacré, E. (1903). *Foto van de wachtzaal van het Bureel van Weldadigheid te Gent*. Gent: Archief OCMW.

Aankondiging van verkoop van in pand gegeven stukken van de Berg van Barmhartigheid (z.d.). Kortrijk: beeldbank.kortrijk.be.

Zwart-witfoto van een betoging tegen kinderarbeid (1906). AMSAB-ISG. Geraadpleegd via: <http://hdl.handle.net/10796/16881D95-0F2B-4774-BF7C-DC054F460726>.

Literatuur

Bleyen, J. et al. (2016). *Memoria 5-6*. Kalmthout: Pelckmans.

Bauwelinck, E. (2013). Zweet en bloed van hulpeloze dutsen. De schaduwzijde van een historische foto. *Brood en Rozen. Tijdschrift Voor De Geschiedenis Van Sociale Bewegingen*, 18(4), 40-51.

Casteels, P. & Pironet, E. (2017, 24 januari). Expert sociale zekerheid Danny Pieters (N-VA): 'Een curieus bondgenootschap van links en rechts ondergraaft de sociale zekerheid'. *Knack*. geraadpleegd via:

<http://www.knack.be/nieuws/belgie/expert-danny-pieters-n-va-een-curieus-bondgenootschap-van-links-en-rechts-ondergraaft-de-sociale-zekerheid/article-longread-805881.html>.

Cools, H. & Wils, K. (reds.) (2009). *Passages. 1815 - 1918: De Negentiende Eeuw*. Averbode: uitgeverij Averbode.

De Mecheleer, L. (1991). *De armoede in onze gewesten van de middeleeuwen tot nu*. Brussel: Algemeen Rijksarchief.

Hartmans, R. Geschiedenis van de Groene Amsterdammer. *De Groene Amsterdammer*. Geraadpleegd via: <https://www.groene.nl/over/pagina/geschiedenis-van-de-groene-amsterdammer>.

Hooghe, M. et al. (2011). Unemployment, inequality, poverty and crime. Spatial distribution patterns of criminal acts in Belgium, 2001-06. *The British Journal of Criminology*, 51(1), 1-20.

Houkes, J. (2001). Johannes de Koo. *Biografisch Woordenboek van het socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*. 8, 109-113.

Langerart, H. & Van Hoord, W. (reds.) (2017). *Made by Children. Kinderarbeid vroeger en nu*. Oostkamp: Stichting Kunstboek.

Lenaerts, R. Meyers, M. & Schuermans, W. (reds.) (2005). *Memo. 5 : Nieuwste Tijden*. Antwerpen: De Boeck, 79.

Leynen, G. & Mathijssen, C. (reds.) (2010). *Moeder, waarvan leven wij? Over armoede in België*. Leuven: Cera CVBA.

Lis, C., Soly, H. & Van Damme, D. (1985). *Op vrije voeten? Sociale politiek in West-Europa (1450-1914)*. Leuven: Kritak.

Marx, I., Verbist, G., Vanhille, J., Bogaerts, K. & Vandenbroucke, P. (2011). Wie zijn de werkende armen in België?. *Belgisch tijdschrift voor Sociale Zekerheid*, 53(2), 221-244.

Notteboom, B., & Lauwaert, D., (reds.) (2011). *Edmond Sacré. Portret van een stad. Gent, 1851-1921*. Brussel-Gent: Mercatorfonds-STAM Stadsmuseum.

Rebergen, E. (2015, 18 december). Michel Foucault. Discipline, toezicht en straf. *Onderwijsfilosofie*. Geraadpleegd via: <http://www.onderwijsfilosofie.nl/discipline-toezicht-en-straf/>.

Steensels, W. (1977). De tussenkomst van de overheid in de arbeidershuisvesting: Gent, 1850-1904. *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 8(3-4), 447-500.

Storms, B. en Van den Bosch, K. (reds.) (2009). *Wat heeft een gezin minimaal nodig? Een budgetstandaard voor Vlaanderen*. Leuven: Acco.

Van den Broek, K. (2006). Museum Dhondt-Dhaenens. *Openbaar Kunstbezit Vlaanderen*, 44, 1-40.

Van den Eeckhout, P. (2007). Onder dak in de Marollen: Wonen in de Cité Hellemans (1916-1945). *Brood & Rozen: Tijdschrift Voor De Geschiedenis Van Sociale Bewegingen*, 12(3), 5-25.

Van Laere, M. (2015, 31 mei). Mama Sandra: "Armoede staat niet op mijn gezicht te lezen". *Klasse*. Geraadpleegd via: <https://www.klasse.be/6745/mama-sandra-armoede-staat-niet-op-mijn-gezicht-te-lezen/>.

Van Lancker, W. (2015, 5 januari). Waarom een focus op kinderarmoede contraproductief kan zijn. *Knack*. Geraadpleegd via: <http://www.knack.be/nieuws/belgie/waarom-een-focus-op-kinderarmoede-contraproductief-kan-zijn/article-opinion-522877.html>.

Vleugels, C. (2007). *Armoede bestreden. Het Werkhuis van Weldadigheid in het Leuvense Van Dalecollege, 1802-1866*. Leuven: vzw SALSA! Samen Actief voor het Leuven StadsArchief.